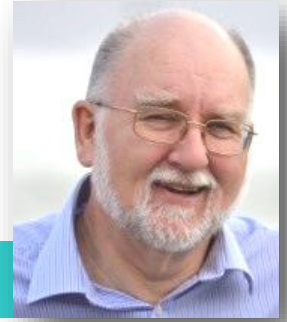

Llys a Llan

*Colofn sy'n crwydro ar hyd
meysydd llên, crefydd a hanes
yng Nghaerdydd a'r Fro*

Yr Athro E. Wyn James

Tomos o'r Dyffryn a Bethesda'r Fro, a'i gymydog, lolo

Y tro diwethaf yn y golofn hon, bûm yn trafod rhywfaint ar y rhyfeddod hwnnw, Edward Williams (1747–1826) – neu lolo Morganwg, a rhoi iddo ei enw barddol mwy cyfarwydd – a bwriadaf ddychwelyd ato ef a'i farddoniaeth eto maes o law; ond y tro hwn rwyf am droi at un a fu'n gymydog i lolo – er nad yn gyfaill iddo! – sef Thomas William (1761–1844), Bethesda'r Fro. Thomas **William**, sylwer, nid Thomas **Williams**, oherwydd fe fynnai na ddylid rhoi'r llythren 's' ar ddiwedd ei gyfenw ar unrhyw gyfrif, fel y gwelwn o'r triban hwn a luniodd un tro, yn mynegi ei rwystredigaeth fod argraffydd wedi mynd ati i ychwanegu'r 's':

Fe wetas wrtho m' hunan
Mai f'enw oedd Tomos William;
Ond er y cwblwll o ll wnes,
Fe ddododd e'r s fongam.

(Ffurf dafodieithol ar 'dywedais' yw'r 'wetas' yn y llinell gyntaf.)

Rhaid bod Bro Morgannwg yn lle hynod ddifur i fyw ynddo yn y 18fed ganrif, a barnu oddi wrth ddisgrifiad yr Athro Griffith John Williams o'r Fro yn y bennod gampus, 'Morgannwg', sy'n agor ei lyfr *Lolo Morganwg: Y Gyfrol Gyntaf* (1956) ac sy'n gosod y llwyfan ar gyfer bywyd a gwaith lolo. Roedd yn 'fro rhwng môr a mynydd' (chwedl R. Williams Parry am Eifionydd), ond yn yr achos hwn yn Fro rhwng Môr Hafren a rhostiroedd mynyddig Blaenau Morgannwg. Roedd yn wlad ffrwythlon, yn wlad (meddai G. J. Williams) 'o gilfachau hyfryd [...] gyda'i phentrefydd bychain yn llathru yma a thraw'. Dywed G. J. Williams mai un o brif nodweddion pentrefi'r Fro yn ôl lolo Morganwg 'ydoedd tai cymen, gerddi a pherllannau, a muriau gwynion yn llathru yn yr haul'. Honnai lolo y byddai pobl y Fro yn gwyngalchu eu ffermdai a'u bythynnod to-gwellt o leiaf unwaith yn y flwyddyn, ar y tu mewn yn ogystal ag ar y tu allan, a'i bod yn ddywediad ymhlith Cymry'r 18fed ganrif 'fod pobl Morgannwg yn gofalu am eu tai, pobl Sir Gaerfyrddin am eu boliau, a phobl Ceredigion am eu heneidiau'.

Roedd y Fro yn wlad fyrlymus ei diwylliant gwerin, a'r tyrfaedd yn tynnu ynghyd i wyliau o bob math, i ganu tribannau i gyfeiliant y ffidil a'r delyn, i ddawnsio, ac i wylio gornestau megis bando (math o hoci cyntefig) ac ymladd ceiliogod. Roedd hi hefyd yn wlad dysg. Er enghraifft, bu dau o brif eiriadurwyr y 18fed ganrif yn byw yn ymyl ei gilydd ym Mro Morgannwg, sef Thomas Richards yn Llangrallo (*Coychurch*) rhwng 1742 ac 1790, a John Walters yn Llandoche'r Bontfaen o 1759 hyd 1797; ac yn y Bontfaen y sefydlwyd y wasg argraffu gyntaf ym Morgannwg, tua dechrau 1770.

Mewn gwirionedd, gellid dweud am bobl Bro Morgannwg, fel y dywedodd lolo am bobl Ceredigion, fod ganddynt ofal am eu heneidiau, oherwydd yr oedd y Fro yn y 18fed ganrif yn fwrlwm o weithgarwch crefyddol. Dechreuodd Methodistiaeth gydio yno yn fuan ar ôl cyffroadau cyntaf y Diwygiad Efengylaidd yn yr 1730au, a chyn hir roedd rhwydwaith o seiadau Methodistaidd wedi ymfurfio ar hyd a lled Bro Morgannwg. Gwelwyd arweinwyr amlwg y mudiad Methodistaidd Cymreig, pobl fel Howel Harris a Williams Pantycelyn, yn ymweld â'r Fro o gyfnod cynnar yn hanes y Diwygiad, a byddai arweinydd mawr y Methodistiaid Seisnig, John Wesley, a'i frawd Charles, yr emynydd, yn dod yno ar dro hefyd, ac yn cael croeso mawr ym Mhlas Ffwl-y-mwn ym mhlwyf Pen-marc (nid nepell o'r maes awyr presennol yn y Rhws); a diddorol yw gweld bod emyn-dôn mewn casgliad a gyhoeddodd John Wesley yn 1742 yn dwyn yr enw 'Fonmon Tune', ar ôl Plas Ffwl-y-mwn, a bod un arall â'r enw 'Penmark Tune'.

Ond daeth y trobwynt mawr yn hanes Methodistiaeth yn y Fro pan benodwyd y pregethwr efengylaidd grymus, Dafydd Jones, yn offeiriad Llangan yn 1767. Byddai torfeydd yn tyrru yno o bell ac agos i wrando arno'n pregethu, yn union fel y byddai pobl yn yr un cyfnod yn heidio wrth y cannoedd a'r milloedd i wrando ar y pregethwr Methodist grymus arall hwnnw, Daniel Rowland, ym mhentref Llangeitho ger Tregaron. Ac mae'n werth pwysleisio mai yn y Gymraeg, yn bennaf, yr oedd y gweithgarwch Methodistaidd hwnnw ym Mro Morgannwg, oherwydd peth arall y gellid ei ddweud am y Fro yn y cyfnod dan sylw oedd ei bod hi'n ardal Gymraeg i raddau helaeth.

Oherwydd ei safle daearyddol, bu Bro Morgannwg yn agored iawn i ddylanwadau a goresgyniadau o bob math ar hyd y canrifoedd, a gwelwyd yno adegau o drai sylweddol ar y Gymraeg yn sgil hynny; ond cyfnod o benllanw mawr oedd hi ar y Gymraeg yn y Fro yn niwedd y 18fed ganrif a dechrau'r 19eg ganrif, ac un o'r prif resymau am hynny oedd twf Methodistiaeth yno, am mai'r Gymraeg oedd prif gyfrwng eu haddoli, eu pregethu a'u seiadu. Mae'n werth ychwanegu fod ysgolion cylchynol Griffith Jones, Llanddowror, a oedd mewn rhai ffyrdd yn rhan o'r un symudiad â Methodistiaeth, hefyd wedi cyfrannu'n sylweddol at dwf y Gymraeg ym Mro Morgannwg yn y 18fed ganrif.

Daeth Thomas William o dan ddylanwad Methodistiaeth yn gynnar yn ei fywyd. Un o deulu o amaethwyr o blwyf Pendewlyn (*Pendoylan*) yng ngogledd y Fro ydoedd. Fe'i ganed yno, yn Nhreredyn, ddydd Gŵyl Ddewi 1761, a daethpwyd i'w adnabod fel 'Tomos o'r Dyffryn' wedi i'r teulu symud i fferm y Dyffryn Bach. Yn ddeng mlwydd oed daeth yn aelod o seiat y Methodistiaid yn Nhref-hyl, tua dwy filltir o'i

gartref, ac roedd yn un o'r rhai a gyrchai'n gyson i Llangan i eistedd o dan bregethu Dafydd Jones. 'Dyddiau hyfryd oedd y rheini', meddai yn ei farwnad i Dafydd Jones, a'r 'dorf mewn twym serchiadau' wrth wrando ar Dafydd Jones yn 'utganu', a Thomas yntau'n chwerthin o lawenydd 'tra'n ymborthi ar y llaeth' (sef 'llaeth y Gair', y Beibl, adlais o 1 Pedr 2:2).

Yn 1790 priododd Thomas William â Jane Morgan o Eglwys Brewys a symud i dde'r Fro, i fferm Ffwl-y-mwn, gerllaw'r Plas – lle cyfarwydd iawn i lolo Morganwg yntau, am y byddai lolo a'i dad a'i frodyr yn gweithio'n aml fel seiri ar ystad Ffwl-y-mwn. Ar ôl symud, ymunodd Thomas William â'r Methodistiaid a oedd yn cyfarfod yn Aberthin, gerllaw'r Bont-faen, ond cododd tensiynau mawr yno – a lolo Morganwg wrth ei fodd yn ceisio cynhyrfu'r dyfroedd rhwng y seiadwyr a'i gilydd! – a'r diwedd fu i Thomas William a rhai eraill adael Aberthin a sefydlu eu hachos annibynnol eu hunain. Codwyd capel ar gyfer yr achos yn 1806/7 ar gyrion gorllewinol safle presennol maes awyr Sain Tathan, a'i alw'n Fethesda, a bu Thomas William yn weinidog yr achos ym Methesda'r Fro am flynyddoedd lawer.

Ychydig cyn codi tŷ cwrdd Bethesda, symudodd Thomas William a'i deulu i ffermio yn Nhrefflemin a dod trwy hynny'n gymydog agos i lolo Morganwg. Un digon ceucus oedd lolo wrth natur, ac roedd yn casáu Methodistiaeth â chas perffaith. Nid yw'n syndod deall, felly, nad oedd yn rhyw hoff iawn o Thomas William, ac yn dweud pethau digon maleisus amdano. Ond ymddengys mai troi'r rudd arall a wnâi Thomas William, oherwydd gwelwn lolo'r saer maen yn cael ei gyflogi i weithio ar garreg fedd teulu Thomas ym Mhendeulwyn.

Fel lolo, yr oedd Thomas William yntau'n fardd. Mae'n fwyaf adnabyddus fel emynydd, ac mae rhai o'i

emynau yn cael eu canu hyd heddiw. Ei emyn mwyaf, ac un o emynau mwyaf y Gymraeg, yw 'O'th flaen, O! Dduw, rwy'n dyfod', y lluniodd Morfydd Llwyn Owen o Drefforest gerddoriaeth mor wefreiddiol ar ei gyfer yn ei champwaith 'Gweddi y Pechadur' (1913). Cyfansoddodd Thomas William dros 150 o emynau i gyd. Mae'n emynydd crefftus a soniarus sy'n hoff o gynnal delweddau estynedig yn ei waith. Mae nifer o'i emynau'n canolbwyntio ar un darn o'r Beibl, fel yn achos 'O'th flaen, O! Dduw, rwy'n dyfod', sy'n dramateiddio hanesyn yn Efengyl Luc, pennod 18, neu ei emyn 'Y Gŵr ar ffynnon Jacob', a ddaeth yn hynod boblogaidd adeg Diwygiad 1904/5, sy'n tynnu ar hanes cyfarfyddiad Crist â'r wraig o Samaria yn Efengyl Ioan, pennod 4. Ac mae hynny'n adlewyrchu'r ffaith fod llawer o'i emynau wedi eu llunio, mae'n debyg, ar gyfer eu canu ar ddiwedd pregeth ganddo ym Methesda'r Fro.

Emynydd 'cwynfannus' yw disgrifiad W. J. Gruffydd ohono. Roedd Thomas William yn gymeriad a dueddai wrth natur at fod yn bruddglwyfus, ac yn wir roedd sawl peth y gallai fod yn gwynfannus yn eu cylch – o ran ei iechyd, er enghraifft. Ond nid yw'r disgrifiad hwnnw'n gwneud cyfiawnder ag ef fel emynydd nac fel Cristion, oherwydd er y gall ei emynau ddechrau yn y lleddf, fe red drwyddynt yr un pryd ryw hyder tawel fod ganddo Feddyg nefol, fel y gwelwn yn y gân serch hyfryd hon ganddo i Grist, cerdd sy'n haeddu bod yn fwy cyfarwydd nag y mae:

Mor hirion yw'r oriau o hyd
Pan, Iesu, o'm golwg b'ost ti;
Gwrthrychau hyfrytaf y byd
Nid ydynt yn hyfryd i mi;
Mae hafddydd yn aeaf di-hedd
O alar, a thrymder, a thrai,
Ond pan caffwyf weled dy wedd
Mae Rhagfyr mor hyfryd â Mai.